

Микола Михайлуца (м. Одеса)

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету
E-mail: Michailuca@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4896-0580>

Перші парафії УАПЦ в Одесі: їх діяльність і долі пастирів (1917–1938 рр.)

У статті досліджується становлення й діяльність перших парафій Української автокефальної православної церкви в Одесі після революційних подій 1917–1921 рр. та в період репресій влади проти УАПЦ. За мету ставиться розгляд церковного локусу – автокефальних парафій в Одесі – Покрівської і Входо-Іерусалимської, їх активних прихожан та священнослужителів. Джерельною основою студії є малознані, інформативно бідні й уривчасті, але сутнісно важливі для сьогодення, свідчення підслідних та жертв політичних репресій кінця 1920–1930-х рр. Реконструювання історії релігійних громад УАПЦ вимальовувалось на основі архівно-слідчих справ фонду Р-8065, які перебувають на зберіганні Держархіву Одеської області (ДАОО). Відкинуто ідеологічні, брехливо-міфологічні конструкції слідчих ДПУ–НКВС, завдяки методикам (порівняльного аналізу, історичної біографістики, історичної антропології), проаналізовано тексти обвинувачень і перехресних очних ставок, інші подібні фейки, подано персоніфіковано трагічне минуле одеських осередків автокефальної церкви, зроблено висновок про тягливість населення до української церкви й духовної єдності усіх регіонів України.

Ключові слова: УАПЦ, Одеса, Покрівська церква, Входо-Іерусалимська церква, архієпископ УАПЦ Юрій Жевченко, священик Артамон Кузьминський, священик Федір Деньга.

Mykola Mykhailutsa (Odessa)

Doctor of Historical Sciences, professor,
the head of the department Ukrainian studies,
historical-legal and linguistic disciplines
Odesa national maritime university
e-mail: Michailuca@ukr.net
ORCID 0000-0003-4896-0580

The first curacies of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Odessa: their activity and the destiny of parsons (1917–1938)

The article is investigated the formation and activity of the first curacies of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) in Odessa after the revolutionary events of 1917–1921 and during the repressive actions of the Bolshevik authorities against the UAOC. The aim is considered peculiar of the church's artifact – church-autocephalous curacies in Odessa – Pokrivska and Vhodo-Jerusalem. The research is concerned with visualizing its active figures and priests, from the perspective of playing locally civilization pictures, for which there is an inherent multidimensionality historical process, and man, its World-Church, as a microcosm, appearing in a broad social context and diverse manifestations.

The source of our studies is non-space, often informationally poor and fragmentary, but essential for the present, testimony of those who are investigators and victims of political processes of the late 20s and 30s of the XX century.

The reconstruction of the history of one or two Ukrainian autocephalous religious communities appeared to be too complicated, small, sometimes very segmental, driven in a few words by facts about people, events, church's situation, etc. from a dozen archival and investigative cases of the R-8065, that they are kept by the State Archives of Odessa region (SAOR). Rejected ideological verbal dogmas of the past, falsely-mythological essay design of the commissioned officers of the DPU–NKVD, the phantom texts of accusations and cross-eye rates, and other similar fakey forms in puzzles and tragedy past the Odessa centers of the autocephalous church and people almost a hundred years ago.

Key words: UAOC, Odessa, Pokrivska Church, Church of Vhodo-Jerusalem, archbishop of the UAOC Yury Zhevchenko, priest Artem Kuzminsky, priest Fedir Denga.

Сторічна тяглість населення до автокефальності ідеї в Одесі, попри заперечні домисли проросійських адептів ідей «руssкого міра» в Україні, які щебечуть в унісон з пропагандистами у шкурі кліоманів, твердо поставала попри явне домінування махрового «великороссійського» шовіністичного духу на теренах півдня Російської імперії, і особливо, у період розпаду її під ударом загального антиімперського соціального вибуху й, зокрема, бурхливих подій Української революції 1917–1921 років. Бачення свідомим українським соціумом на Одещині вирішення проблем формування власної національної Церкви зводилося до утворення осередків автокефалії, основаної на церковному демократизмі, впровадженні української мови в богослужіннях, широкій просвітницькій роботі серед учнівської молоді тощо.

В умовах більшовицького одержавлення Церкви (Церков) та її/їх інституцій, що камуфлювали під владний режим упродовж 20-х років минулого століття, аж до самого фізичного знищення храмів і її духовних лідерів, поводирів у священицьких облаченнях, маємо історичний досвід творення УАПЦ в Одесі, про що і йтиметься мова. Історіографія цієї вузько

регіональної проблеми представлена не так вже й просторо, спершу сегментарно у 1990-х роках у працях В. Пашенка¹, дещо у монографії автора², згодом кількома короткими нарисами та статтями³ українських дослідників про українські церкви й автокефалістів-кліриків в Одесі на фоні сотень надрукованих праць проросійського спрямування про ту Православну церкву, яка перебувала й є нині у спілкуванні з Московським патріархатом. Ідеологічна складовав тих історіописаннях чітко простежується навіть і без прискіпливого розгляду. Вкрай обережно в акцентах є й колективна праця одеських дослідників, де вміщено цілий розділ «Покровська церква – знищений пам'ятник історії міста (1798–1933)», в якому лише одним реченням згадується процес українізації, який ніби не виключав можливості ведення служби українською і в Покрівській церкві⁴. Таким чином ціле десятиліття історії української церковної громади при Покрівській церкві лишилося у забутті.

Однак, відштовхуючись від зазначеної позиції, не вступаючи на шлях хибного пропагандистського дискурсу ставимо перед собою за мету, розглянути своєрідний церковний

¹ Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. Київ, 1993. С. 92, 102.

² Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса : «ВМВ», 2018. 392 с. (див.: Мартиролог).

³ Бухарєва І.В., Даниленко В.М., Окіпнюк В.М., Преловська І.М. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник. К.: Смолоскип, 2011. 182 с.; Зінченко А. Кирило-Методіївське братство 1918–1920 рр. в українському церковному русі // Українознавство. 2016. № 4(61). С. 97–102; Музичко О. Українські релігійно-церковні традиції Одеси // День. № 141. 2011. 11 липня; Михайлуца М.І. Юрій (Георгій) Жевченко у культурно-релігійному житті періоду української революції // Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст. : збірка наукових праць / відп. ред. О.А. Бачинська. Одеса, ОНУ імені І.І. Мечникова, 2017. С. 141–148; Музичко О. Священики як провідники духовності та патріотизму у Південній Україні // Відкритий для себе Україну. Книга 1 / Кушнір В.Г., Могильницька Г.А. та ін. Київ : «Український пріоритет», 2018. С. 169–186.

⁴ Завжди перша. 1864–2005. Гімназія № 1 м. Одеси ім. А.П. Бистріної на тлі історії народної освіти Південного регіону / Укл.: Г.І. Єфімова, Т.М. Іванова, Є.О. Каменєва. Одеса : Астропrint, 2015. С. 129.

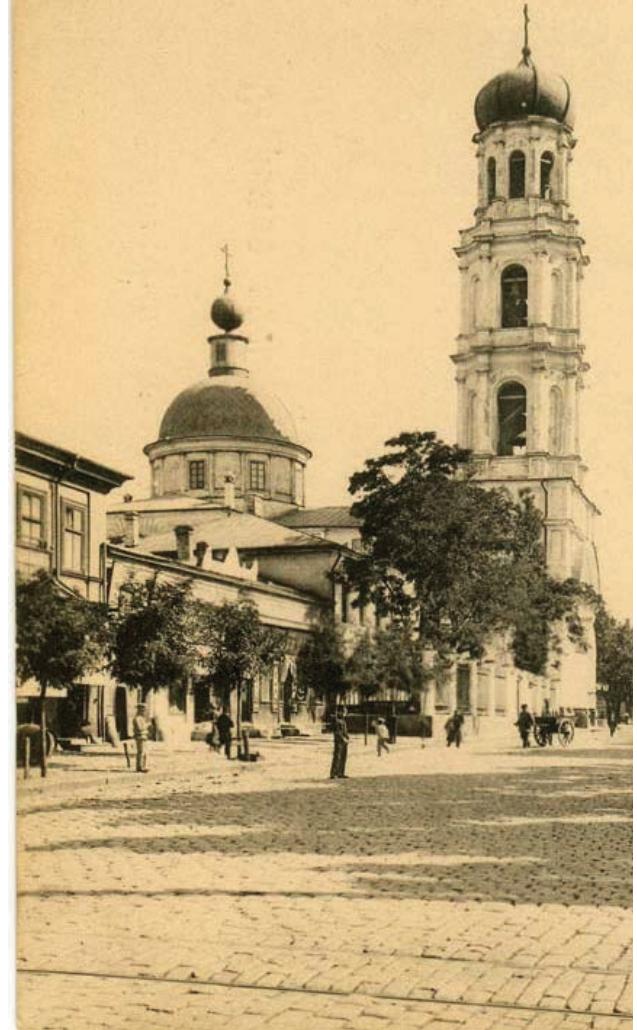
локус – першу парафію УАПЦ в Одесі – Покрівську церкву (іноді – Покровський собор), увиразнити її активних діячів та священнослужителів, під кутом зору відтворення локально-цивілізаційної картини, для якої притаманною є багатомірність історичного процесу, і людина, її Світ-Церква, як мікрокосм, що постає в широкому соціальному контексті й розмаїтих проявах.

Джерельною основою наших студій є непросторі, часто інформаційно біdnі й уривчасті, але сутнісно важливі для сьогодення, свідчення підслідних та жертв політичних процесів кінця 20-х та 30-х рр. ХХ ст., жертв як в рамках загального сталінського терору, так і за сфабрикованими справами, окрім спрямованими проти ієрейства УАПЦ та її прихильників. Реконструювання історії однієї-двох українських автокефальних релігійних громад, як в нашому варіанті, вимальовувалось надто складно, невеличкими, часом дуже сегментарними, захопленими у кілька речень фактами про людей, події, церковну ситуацію тощо із десятка архівно-слідчих справ фонду Р-8065, які передбирають на зберіганні Державного архіву Одеської області. Відкинуті ідеологічні вербалльні догмати історичної доби, брехливо-міфологічні за суттю конструкції оперуповноважених ДПУ-НКВС, сфантазовани тексти обвинувачень і перехресних очних ставок та інші подібні фейки дивовижно складалися нами у пазли і вимальовувалося трагічне минуле одеських осередків автокефальної церкви і людей майже сторічної давності.

Історична довідка.

Осередок українського православного автокефального руху 20-х років ХХ ст. – Покрівська церква, в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці має багату історію. Перша дерев'яна споруда була збудована ще наприкінці XVIII ст. (1798 р.) і існувала як старообрядницька церква. На початку XIX ст. стара й не міцна церква прийшла до занепаду і на її місці упродовж майже десяти років з 1813 р. за проектом архітектора Ф. Фарнолі (керував також будівництвом Міського театру (зараз – Одеського оперного) було збудовано нову кам'яну церкву з тим же ім'ям.

Одеса.—Odessa. № 47.
Покровська церква.—Eglise Pokrovskaya.

Завершення будівництва і освячення храму відбулося 1822 р. З одного боку храму, з часом, було прибудовано ще один храм в ім'я Івана Предтечі, а 1834 року – храм в ім'я чудотворця Митрофана Воронізького. Покровська церква на початку ХХ ст. входила до складу 1-го Благочинного округу м. Одеси. Саме у період 1900-1907 рр., коли настоятелем церкви був протоієрей о. Гнат Якович Попов, ця парафія вважалася найкращою в Одесі⁵. Також у період 1905-1913 рр. тут служив найстаріший і шанований клірик Херсонської спархії о. Олександр Яновський. Під час панахиди в пам'ять Т. Шевченка у Покрівській церкві 10 березня 1907 р. публічно прочитав

⁵ Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початку ХХ ст.) : монографія / Н.М. Діанова. Одеса : Фенікс, 2012. С. 272.

проповідь українською мовою священик Мелетій Аркадійович Шаравський (служив у 1890–1916 рр.)⁶. 11 квітня 1910 р. у церкві було відслужено панаходу по драматургу і театральному діячу Марку Кропивницькому, під час якої співав хор української театральної трупи Т. Колесниченка⁷. Серед прихожан були представники української інтелігенції, студенти багатьох навчальних закладів міста, члени товариства «Просвіта», згодом «Українського клубу».

Зруйнований храм під час більшовицького богооборництва у 1936 р., а на її місці з вимолених упродовж більше століття будівельних матеріалів: цегли і каменю було збудовано одну із споруд найпрестижнішої в центрі Одеси школи № 119 (сьогодні – Гімназія № 1 ім. А. П. Бистриної).

Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії дала поштовх до формування української Церкви, зокрема і в Одесі. Справжньою південною столицею Української революції 1917–1920 рр. Одесу вважає дослідник О. Музичко, хоча й українцям міста довелося «зробити надзусилля, часто без державної підтримки, спрямовані на рятування власної ідентичності». Буря атеїзму, як стверджує історик В. Савченко, хвилями накривала Одесу і в січні 1918 р., і в квітні 1919 р, але остаточно тиск богооборців і атеїстів став руйнівним з лютого 1920-го, оскільки «формальні» православні, побоюючись репресій або розчарувавшись у Божому заступництві, відійшли від церкви і віри⁸. Разом з тим революційні катаклізми зі своїми трагічними

наслідками, на нашу думку, синхронно збуджували й тягу до віри, навертали до прадідівських традицій, до Бога. Про стан українських церковно-релігійних справ в Одесі того часу можна судити зі спогадів М. Костирика, які наводить О. Музичко: «Але все ж таки, коли церква була, до неї приходили. <...> Особливо на такі святочні дні, там не було місця людям, щоб прийти, особливо на різдвяні дні – там знаменитий хор був, там самі артисти співали в хорі...»⁹.

На початку 1920-х рр. на розвиток УАПЦ в південних українських землях, як зазначає історик В. Савченко, вплинула позиція тимчасового керівника Херсонсько-Одеської єпархії єпископа Алексія (Баженова), який виявляв прихильність до української церкви. З організаційним оформленням УАПЦ на Всеукраїнському соборі 1921 р. на півдні України було створено адміністративно-територіальну структуру «Степ», яку очолив єпископ Миколаївський і Херсонський Ф. Бучило та єпископ Одеський і Балтський А. Гриневич. Тоді ж в Одесі було утворено три приходи УАПЦ¹⁰, з яких дві при Покрівській церкві і при Входо-Іерусалимській церкві.

Активізацією справ українського церковного руху серед інших діячів на початку 1920-х років, як вважав архієпископ УАПЦ Юрій Жевченко¹¹, опікувався його приятель по Одеській духовній семінарії Андрій Навроцький*, колишній секретар упродовж 1907–1912 рр. архієпископа Димитрія (Ковалського)**. Сам

⁶ Українські губернські зізди в Одесі у 1917 році : документи і матеріали / Упоряд. і автор передмови Т. Вінцковський. Одеса : Бондаренко М.О., 2017. С. 97.

⁷ Завжди перша. 1864–2005. Гімназія № 1 м. Одеси ім. А.П. Бистріної на тлі історії народної освіти Південного регіону / Укл.: Г.І. Єфімова, Т.М. Іванова, Е.О. Каменєва. Одеса : Астропрінт, 2015. С. 128.

⁸ Савченко В.А. Неоформальна Одеса епохи нэпа (март 1921 – сентябрь 1929) / В. Савченко. Москва : РОССПЭН, 2012. С. 216.

⁹ Музичко О. Священики як провідники духовності та патріотизму... С. 180.

¹⁰ Савченко В.А. Вказ. праця. С. 225.

¹¹ Протокол допиту Жевченко Юрія Володимировича. 21 грудня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8496, арк. 87–87 зв.

* Навроцький Андрій Федорович, 1881 р.н., закінчив Одеську духовну семінарію (1907), вчитель профшколи, діловод. З 1907 по 1912 рр. секретар архієпископа Дмитра. З дитинства А. Навроцький був знайомий з проф. М. Слабченком, коли той будучи ще студентом духовного училища займався репетиторством з Навроцьким, готуючи його до вступу до гімназії. Пізніше зустрічався на мітингах у громадських місцях після Першої світової війни, у губернський комісаріат освіти під час Центральної Ради, у театрі тощо.

** Архієпископ Димитрій (Ковалський Михайло Георгійович), очолював Херсонську і Одеську єпархію з 1905 р. по 1913 р.

А. Навроцький охарактеризував (з огляду на пе-ребування під тиском ДПУ) політичне життя в місті під час революційних подій доволі стримано й обережно: «В Одесі національний рух під проводом Петлюрівщини не дуже охопив населення, але інстинктивно він був ближчий до українців чим Керенщина та Жовтнева революція»¹². Від 1921 року А. Навроцький став активно співпрацювати з прихильниками молодої автокефальної церкви разом з Я. Некрахою та іншими, тоді ж «навіть здобули свого священика о. К. Підчашинського та сколотили прихильників». Водночас А. Навроцького було обрано до церковної ради і старостою Покрівської церкви, яка знаходилася на Жуковській вулиці, у колишньому єпархіальному домі. Поряд з Навроцьким церковною справою опікувалися: член правління губспілки Яків Некраха, архітектор Ф. Нестурх*, Морущак, Іванов, Пінькос, Сотник, Ромашко, Клодько та інші віряни, переважно співробітники залізнично-дорожнього та водного транспорту. Окремою активністю виділялися колишній капітан пароплава Громашевський і отець Кирило Підчашинський – перший священик автокефаліст. Неабияку увагу було зосереджено на облаштування хору, задля чого було запрошено колишнього хормейстера Одеської опери. «Кругом церкви зібралися понад 100 осіб, які своєю працею, пожертвами намагалися поставити єдину українську церкву не гірше церков «тихонівських» або «живої»¹³. До Одеси іноді наїжджали митрополит Василь

Липківський, архієпископ Нестор Шараївський**, однак управління українською церквою в Одесі з боку Києва, як зазначає А. Навроцький, було вельми слабким: єпископа не було, інструкції ані звідки було взяти, і тільки випадкові приїжджі з Києва привозили які-небудь розпорядження стосовно облаштування молодої церкви.

Від травня 1921 р., згідно з розпорядженням ЦК КП(б)У, республіканська Надзвичайна комісія розпочала новий наступ у вигляді «глибокої розробки автокефального руху». Почалися утиски автокефалістів в Одесі, вибіркові арешти, де-хто з активних борців за самостійність був розстріляний – П. Базилевич***, К. Литвиненко**** та інші. А. Навроцький також довго не міг лишатися членом церковної ради, оськільки 1922 р. був заарештований за приховання церковного майна та, розплатившись на щастя лише штрафом, вийшов із в'язниці.

Згадуваний вище о. Кирило Підчашинський з'явився в Одесі біля 1921 року, після висвячення в сан у Києві і обрання громадою священиком автокефальної церкви. Отець Кирило мешкав в Одесі до 1926 року, а потім перебрався до Катеринослава (зараз – Дніпра). Як зазначає А. Навроцький, о. Кирило прийняв духовний сан, щоби приховати своє минуле: зокрема, офіцерство, а також чиновницьку посаду комісара праці в Одесі, яку він займав у період гетьмана П. Скоропадського. Будучи активним і наполегливим, він швидко завоював симпатії парафіян,

¹² Протокол допиту Навроцького Андрія Федоровича. 10 вересня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 11218, арк. 13.

* Нестурх Федір Павлович (1857–1936), архітектор і педагог. Нашадок українського козацького роду Нестурхів. Отримавши освіту в Академії мистецтв у Петербурзі (1878–1881), переїхав згодом до Одеси (1900). Працював інженером-контролером, упродовж 1902–1920 рр. – головний міський архітектор. У своїх роботах використовував необароко, неоренесанс, модернізовані історичні стилі. У 1928–1933 рр. працював професором Одеського художнього інституту і був звільнений з роботи як «соціально чужий робітникам і селянам елемент».

¹³ Протокол допиту Навроцького Андрія Федоровича. 4 жовтня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 11218, арк. 28.

** Шараївський (Шараєвський) Нестор (1865–1929) - архієпископ УАПЦ, член Української Центральної Ради. Очолював кафедру Київської сільської округи, був заступником митрополита з 1921 по 1927 рр. Одним з перших впроваджував українську мову в літургіях, псалмах та кантах.

*** Базилевич П. - член української партії соціалістів-революціонерів, заступник голови Одеської Української спілки вчителів у період 1917 р., один із прихильників українізації системи освіти в Одесі.

**** Литвиненко Костянтин Трохимович, 1875 р.н. був розстріляний (Див.: Одеський мартиролог : дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади : історико-меморіальне видання [у 4 т.] / уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. Одеса : ОКФА, 1997–2006. Т. 1. 1997. С. 321).

у багатьох з яких бував у дома як близька людина. Саме тоді й виникла ідея створення народного хору, до складу якого активно залучалася молодь. Священик приятелював з україноцентричною родиною Побережників, що утримувала їdal'nyu на вул. Л. Толстого, де часто збиралася українська студентська молодь, відвідував міські школи: імені І. Франка, Першу промислово-профспілкову школу та інші. Відверте неприйняття радянських порядків виявляв і відомий в місті ієромонах Микита, який вдома мав доволі значну бібліотеку, і ця обставина, через великий попит серед студентства на українську книгу, сприяла залученню саме одеської молоді до процесу українізації не тільки світського життя, але й церковного.

Перше зіткнення з ДПУ змусило А. Навроцького відійти від парафіян, припинити працювати у церковній раді й спрямувати свою роботу у напрямку організації музичного Товариства ім. Лисенка, куди він залучив і диригента Покрівської церкви Яциневича. Водночас із Харкова по всій Україні розпочався й поширювався рух за утворення Товариства ім. Леоновича, відповідно й в Одесі теж була утворена група. Прихильники лисенківського товариства поставили за мету утворити округову капелу, яка постала в результаті злиття двох товариств – ім. Леоновича й ім. Лисенка. Товариство активно розповсюджувало серед парафіян Покрівської церкви білети на концерти, активно контактувало з парафіяльними священиками УАПЦ. Упродовж 1925–1926 pp. сформована капела спершу доволі успішно виступала, однак, через брак коштів і арешт її диригента К. Пігрова*, не вдовзі перестала існувати. Спілкування творчих представників української громади в Одесі продовжувалося переважно через вечори під промовистою назвою – «Чашка чаю». З ініціативи А. Навроцького та П. Білоскурського вечори влаштовувалися у приміщенні Товариства

ім. Леоновича. Святкування ювілею історика М. Грушевського не обійшло одеську культурну громаду, зокрема й Т-во ім. Леоновича. Оскільки таке вшанування, на думку членів товариства, мало набути широкого суспільного значення, що на перших порах правління товариства активно обговорювало власну участь у підготовці до такого заходу упродовж кількох засідань. Проте питання про широке вшанування відпало саме собою, оскільки переважила думка, що «М. Грушевський вчений і, відтак його мали вшановувати його учні». Було зібрано кошти й надіслано до Києва на ім'я ювілейної комісії вітальній адрес і телеграму. На урочистостях безпосередньо від одеського осередку Т-ва ім. Леоновича брав участь Д.Т. Бондаренко, який виступив з вітальною промовою до ювіляра. Члени товариства також неодноразово організовували сбір коштів на допомогу населенню Галичини, яке потерпало від паводків, а кошти передавали через Укрбанк.

Нового імпульсу автокефальному рухові в Одесі й на півдні республіки надав своєю правою, призначений у 1927 р. на єпископську кафедру, архієпископ Юрій (Георгій) Жевченко¹⁴. Покровський собор, як храм УАПЦ почав функціонувати саме з 1927 р., після передачі його УАПЦ, оскільки там була організована автокефальна громада. Саме за сприяння архієпископа Юрія з Лівобережної України на Південь, до Одеси прибув о. Артамон Кузьминський, який опікувався Покровською церквою до самого її закриття сталіністами у 1934 р.**

Біографічна довідка:

Кузьминський Артамон Климентович, 1876 р.н. родом з м. Любар Житомирської області. До революції, закінчивши 1896 р. учительську семінарію в м. Коростишеві, вчителював по селах Полтавщини упродовж 1896–1904 pp.

* Пігров Костянтин Костянтинович (1876–1962) – хоровий диригент і педагог. Створював аматорські хорові колективи, керував церковними хорами, організовував концерти народної пісні та класичних творів. Упродовж 1920–1930-х pp. викладав в Одеській консерваторії, у 1930–1940-х pp. працював у Молдавії. Повернувшись до Одеси 1944 р. створив і був художнім керівником хору студентів консерваторії. Помер в Одесі.

¹⁴ Михайлуца М.І. Юрій (Георгій) Жевченко у культурно-релігійному житті... С. 141–148.

** Після закриття храму священик мешкав в Одесі на вул. Золотарьовській, 6. Працював чорноробом, навіть сторожем при Дитячому санаторії. Заарештований 15 вересня 1937 р.

З 1904 по 1916 р. завідував Полтавською міською школою. Будучи призваний в імперську армію у 1916 р. був направлений до школи прапорщиків, після закінчення якої у 1917 р. призначений прапорщиком 251 Московського запасного полку. Після того, як у вересні 1917 р. у Москві було сформовано український запорозький полк, був переведений того ж року на зимові квартири до м. Суми (тоді Харківської губернії). Після жовтневого перевороту, до грудня 1917 р. перебував у чині прапорщика, а згодом, за розпорядженням Центральної Ради переведений на вчительську роботу. Упродовж 1917–1922 рр. вчителював, працював завідувачем Полтавської міської школи. 1923 р. полтавським єпископом УАПЦ Костянтином (Кротевичем) був висвячений у священицький сан і служив у Троїцькій церкви УАПЦ с. Велика Богачка Полтавської губернії¹⁵.

Після арешту й засудження архієпископа Юрія (Жевченка) о. Артамон Кузьминський як соборний священик Покрівської церкви УАПЦ в Одесі продовжував йому надавати матеріальну допомогу. Священик А. Кузьминський після закриття Покрівської церкви у 1934 р. їздив до Харкова у квітні того ж року, де зустрічався з митрополитом УАПЦ Іваном (Павловським), шукаючи підтримки у справі української церкви, нащо той запропонував повернутися до Одеси і з числа активних вірян, створивши ініціативну групу, ставити питання про відкриття церкви УАПЦ. Що, власне, й зробив священик Кузьминський. Ініціативну групу очолив Степан Савич Капкан як голова церковної ради, та активні члени церковної громади: К. Здоренко, Х. Ма-

зепа, Жосан, П. Крижановський, С. Капкан, Ф. Касьянчук, Москаленко, Р. Щирський та ін. Так, активним борцем за українську церковну громаду був Капкан Степан Савович – електромонтер заводу ім. А. Марті, голова церковної ради Покрівської общини УАПЦ (фактично з січня 1929 р.). С. Капкан виконував також і обов’язки члена і секретаря окружної ради УАПЦ з 1926 р. безперервно. Із його ж свідчен¹⁶ саме на 2-му одеському цвинтарі у братській могилі було поховано українців, які боролися в лавах армії УНР з білогвардійськими добровольчими підрозділами у грудні 1918 р. Похоронній процесії саме цього часу, як одному з елементів меморіалізації тієї епохи, на основі різноманітних джерел (періодики, спогадів) присвятив непораднарні статті дослідник Української революції на південні України Т. Вінцковський¹⁷.

Обряд погребіння й відспівування 33 українських вояків здійснювали проукраїнські за поглядами клірики (на той час автокефалістів в Одесі ще не було): священик Яків Лисицький та ієромонах Микита Кожин. Між іншим, митрополит Херсонський і Одесський Платон*, будучи противником руху за утворення Української церкви, переслідував за прихильність до українства о. Якова Лисицького, відправивши його у сільську парафію, де він і доживав свого віку. На похоронах «вбитих українських вояків було присутньо багато робітників, які несли гробы з моргу через Старопортовранківську вулицю («біля товчка» (базару. – Авт.)»¹⁸, оскільки командування Добровольчої армії і французькі інтервенційні власті, через боязнь зіткнення протиборчих сил і ескалації нового

¹⁵ Протокол допиту Кузьминського Артамона Климентовича. 16 жовтня 1937 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 1438, арк. 196–202.

¹⁶ Протокол допиту Капкані Степана Савовича. 14 вересня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8469, арк. 13–13 зв.

¹⁷ Вінцковський Т. Похорони як інструмент історичної нарації (на прикладі революційної Одеси грудня 1917 року) // Південний-Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Випуск 21. Одеса : Друкарський дім. 2016. С. 117–126; Його ж. Похорони як інструмент історичної нарації (на прикладі революційної Одеси грудня 1918 року) // Південний-Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Випуск 22. Одеса : Друкарський дім. 2017. С. 97–108.

* Платон (Порфирій Федорович Рождественський) (1866–1934) з лютого 1918 р. митрополит Херсонський і Одесський, головував на Священному Синоді новоутвореної Української Автономної Церкви. Емігрував до США, де керував Північно-Американською єпархією. Проголосив 1933 р. Американську церкву автономною від Московської патріархії. Помер 1934 р.

¹⁸ Із протоколу допиту Л.І. Михайлова (1882 р.), бухгалтера, члена президії церковної ради общини УАПЦ при Покровському соборі м. Одеси. 14 вересня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8469, арк. 17–17 зв.

збройного протистояння, заборонили процесії просуватися центром міста. Потому, на братській могилі, щороку після Великодня у Фомину неділю, стало традицією проводити соборні панахиди. Про дату й час цих заходів заздалегідь прихожан сповіщали у храмі, і саме визначення заходів було прерогативою церковної ради. У 1928 і 1929 роках панахиду проводив архієпископ Юрій Жевченко за участі соборного духовенства й хору. Участь останнього була обов'язковою в усіх архієрейських службах, а оплата хористам здійснювалася церковною громадою. На могилу покладали вінки, зокрема у 1929 р. принесені сестрами із Покровського собору.

Активну українську присутність репрезентував і причет Входо-Іерусалимської церкви УАПЦ, що знаходилася на 2-й Заставі в Одесі. З ініціативи, яка виходила від членів общини, священик цієї церкви о. Федір Деньга, за участі ієромонаха Микити Кожина і дияконів Руденко Олексія та Артюха Семена 28 травня 1926 р. організував панахиду по Івану Франку на вшанування 10-річчя по його смерті. На той час саме ця церква залишалася єдиною українською церквою в Одесі¹⁹. Є свідчення, що саме у цій церкві подавалися записки-пам'ятки про поминання вбитого у Парижі Симона Петлюри, та промовлялася фраза: «Життя своє положивши за народ український». Кожного року наступної неділі після Пасхалії українською церквою та громадою здійснювалися панахиди на братських могилах по загиблим у 1918 р. гайдамакам, яких було поховано на 2-му цвинтарі м. Одеси. Ці панахиди до організації центральної Покровської автокефальної общини здійснювались ієромонахом Микита Кожином, а потім, урочисто й за участі усього причту й церковного хору кліром Покровського собору, який почав функціонувати з 1927 р. як церква УАПЦ²⁰.

¹⁹ Протокол допиту Федора Климовича Деньга. 13 вересня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8496, арк. 44.

²⁰ Там само, арк. 50.

²¹ Деньга Федір Климентович народився в 1879 р. в м. Черкаси, українець, служитель культу – священик. На час арешту працював маляром в артілі Промпобутбуд (Промислового побутового будівництва). Репресований постановою трійки УНКВС в Одеській області від 6 травня 1938 р. по справі «ОКФЦО». Розстріляний 30 травня 1938 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 1–399.

²² Протокол допиту Ф. Деньга від 20 квітня 1938 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 57.

Початком відвертого неприйняття радянської влади й існуючої системи для отця Федора Деньга²¹, став 1918 рік, зокрема після того, як при єпархіальному домі за архієпископа Одеського Димитрія відбулася нарада представників частини єпархіального духовенства. Обласні органи НКВС, зокрема начальник IV відділу УДБ УНКВС лейтенант ДБ Калюжний, приписував цьому зібранню кліриків особливе місце у фабрикації справи про «Одеську контрреволюційну церковну організацію» (далі – ОКРЦО), яка ніби прийняла рішення про створення «священих загонів» з метою «об'єднання віруючих і використання їх як реакційної сили у боротьбі з радянською владою»²². Цією нарадою керував митрополит Платон (Рождественський), за визначенням депеушників «найреакційніший представник одеського духовенства».

Згодом, «після розділу у 1922 р. на різні церковні орієнтації», о. Федір Деньга пристав до автокефального руху і став священиком Входо-Іерусалимської церкви. Підтримував тіsn зв'язки з отцем Кирилом Підчашинським. За «версією» слідчих НКВС, саме о. Кирило й завербував о. Федора до контрреволюційного угрупування, яке з часом увійшло до «Союзу визволення України». З арештом священика Підчашинського К., який ніби здійснював керівництво Одеською групою СВУ, цю організацію на півдні очолив архієпископ Юрій Жевченко. Після арешту останнього, священик Деньга підтримував стосунки з керівництвом СВУ: архієпископом Юхимом (Евфимієм) Калішевським, Всеукраїнським проповідником автокефалії Володимиром Чеховським, о. Артамоном Кузьминським, священиком Покровської церкви. Усі вони, як зазначено у протоколі допиту, зарештовані у різні часи. У процесі допиту, слідчого цікавило, хто ще із священнослужителів-автокефалістів увійшов до контрреволюційної

фашистської організації. Із протоколу стає зрозумілим, що слідчий вкладає в уста підслідного саме те, що вже було відомим слідству, зокрема, ї ті члени т. зв. організації, кого ніби називає о. Федір Деньга, вже були заарештовані, як наприклад, митрополит Одеський Костянтин Спасський, з яким він був знайомий ще з навчання в Одеської семінарії. До організації входили: колишній диякон Іващенко Василь, який працював у 1938 р. у Капеллі бандуристів в Одесі, а також Федір Дикий – колишній протодиякон, співак Одеської оперної капели. Загалом ніби до «Одеської контрреволюційної фашистської церковної організації» (далі – ОКЦФО) входило 57 осіб, колишніх представників православного кліру, колишніх білогвардійських офіцерів, учасників повстанських рухів, просто побожних мирян²³. Серед учасників ОКЦФО антирадянською повстанською діяльністю «займалися» священик Гдешинський Григорій з с. Граданиці Біляївського району, що під Одесою. Моргуненко Данило колишній дяк, колишній священик Адиров Іван, священик Андріанов Олександр та інші.

Дещо ширшу інформацію про автокефального отця Федора Деньгу знаходимо у матеріалах архівно-слідчих справ кінця 30-х та кінця 50-х років минулого століття, зокрема у постанові від 4 травня 1938 р. помічника начальника відділення IV відділу УДБ УНКВС в Одеській області Мошковського по звинуваченню Деньги, Андріанова, Рожновського, Івлієва та інших за ст.ст. 54-6, 54-10, і 54-11 УК УРСР.

Біографічна довідка з архівно-слідчої справи:
Деньга Федір Климентович, 1879 р.н., уроджений у м. Черкаси, мешканець м. Одеси, українець, громадянства СРСР, з вищою духовною освітою, із міщан, до арешту працював малярем артілі «Промпобутбуд», колишній піп. Священик звинувачувався в тому, що «був учасником КРФЦО, в яку був залучений у 1934 р. митрополитом Костянтином (Спасским). Упродовж

1923–1934 рр., перебуваючи на службі в автокефальній церкві, був учасником «СВУ». Організаційно був пов’язаний з Подчешинським, Жевченком, Калішевським, Чеховським, які як учасники СВУ – засуджені, а також з членами к-р. організації – Блошенко, Лабунським, Поповим (засуджені). Упродовж усього періоду існування радянської влади вкрай реакційно налаштований, систематично вів антирадянську повстанську роботу серед мирян, збуджуючи невдовolenня до Радянської влади, розповсюджуючи різні наклепницькі провокаційні слухи про скору загибель Радянської влади, збирав шпигунські дані...»²⁴.

За два дні потому було винесено постанову про спрямування слідчої справи №133832 на розгляд трійки при УНКВС в Одеській області. Розстріляні були усі відповідно до постанови трійки від 6 травня 1938 р. о 24.00 годині 30 травня²⁵, серед них і священик-автокефаліст Федір Деньга. Визначенням Військового трибуналу Одеського ВО від 30 вересня 1958 р. Деньга Ф.К. разом із шістьма розстріляними православними кліриками був реабілітований.

У слідчих матеріалах 1950-х років у порядку надгляду й перегляду справ 1930-х років знаходимо деякі уточнення щодо біографічних даних і діяльності о. Федора Деньги. Так, у протоколі допиту від 19 квітня 1958 р. протоієрея Казанської церкви о. Якова Брюховецького, як свідка з приводу перегляду справи Ф. Деньги, йдеться про те, що «з 1914 р. Деньга був священиком Входо-Іерусалимської церкви в Одесі до 1920 р. Приблизно з 1920 по 1923 рр. Деньга за своїм світоглядом відійшов від ПЦ і пристав до українського самосвятського руху, який проповідував «самостійність України», однак його віруючий народ не підтримав і він залишив парафію... Що торкається питання щодо його принадлежності до автокефальної церкви, яка боролася за «самостійну Україну», то мені про те достеменно

²³ Протокол (копія) допиту Блошенка Никифора Архиповича (1868 р.н.). 15 квітня 1938 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 66–72.

²⁴ Постанова по звинуваченню Деньги, Андріанова, Рожновського та ін. 4 травня 1938 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 268.

²⁵ Виписка з протоколу №183 засідання трійки при УНКВС в Одеській області. 6 травня 1938 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 285.

невідомо»²⁶. Своє знайомство з о. Федором Деньгою підтверджував і диякон Казанської церкви Киселевич Полікарп Олександрович, зазначаючи, що в період 1926–1928 рр. знову його як священика Входо-Іерусалимської церкви, хоча й близьких відносин з ним не мав. Іноді бачилися на єпархіальному з'їзді і в Преображенському соборі²⁷.

Із свідчень викладача духовної семінарії Зубкова Семена Васильовича (1881 р.н.), який перебував під слідством тричі: 1927, 1930 і 1938 роках дізнаємося про жахливі методи вибивання слідчими зізнань про антирадянську діяльність. Так, С. Зубков заявив²⁸: «Деньгу Федора я знову як благочинного Очаківського округу, а згодом я його бачив, коли останній раз перебував під слідством і нас одночасно допитували на Маразліївській вулиці. Я можу стверджуюче сказати, що Деньгу під час слідства сильно били і я особисто чув, як він кричав і стогнав. Приблизно я в останній раз бачив Деньгу 25 квітня 1938 р., коли його вели на допит... Поки Деньга був благочинним – це період приблизно до Жовтневої революції про нього нічого осудного не замічалося, а коли у Києві виник автокефальний рух в церкві, очолюваний Липківським, то Деньга явився, як я в той час чув розмови, агентом Липковського в Одесі у Входо-Іерусалимської церкві на 2-й Заставі. Цей період приблизно відноситься до 30-х років [скоріше до 20-х! – Авт.]. Тоді в Одесі не було жодного священика, який би розділяв переконання Деньги»²⁹.

Священик-пенсіонер Сурмелі Костянтин Костянтинович наголошував на тому, що

²⁶ Протокол допиту свідка Брюховецького Якова Георгійовича. 19 квітня 1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 298.

²⁷ Протокол допита Киселевича Полікарпа Олександровича. 19 квітня 1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 309.

²⁸ Зубков С.В. був заарештований органами НКВС втретє 23 квітня 1938 р. Перебуваючи під слідством, піддавався щоденному побиттю, зламався і, давши згоду бути інформатором, був звільнений. Як свідчить сам Зубков він перебував на зв'язку з органами до 1956 р. Протокол допита Зубкова Семена Васильовича. 19 квітня 1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 310–311.

²⁹ Протокол допита священика-пенсіонера Зубкова Семена Васильовича, 1881 р.н. від 19 квітня 1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 311.

³⁰ Протокол допита священика-пенсіонера К.К. Сурмелі, 1885 р.н. від 27 травня 1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 330.

³¹ Протокол допита священика-пенсіонера Г.П., 1886 р.н. від 28 травня 1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 331–332.

«Деньга відправляв службу українською мовою. Про причетність Ф. Деньги до автокефальної течії мені нічого невідомо. Я тільки пам'ятаю, що він один в Одесі служив українською мовою, однак його служба нехтувалася прихожанами через те, що проводилася українською мовою»³⁰. А відомий в Одесі священик Гдешинський Григорій Петрович (1886 р.н.), який був знайомий з Деньгою Ф. ще за навчання у Київській духовній академії з 1909 року, навпаки підкреслював, що «о. Федір Деньга за своїми переконаннями і в службі церковній був прихильником автокефального руху, який ставив своїм завданням відокремити українську церкву від російської з національних міркувань»³¹.

Окремою новелою вимальовується сакралізація пам'яті загиблих українських гайдамаків, видатних українських діячів, зокрема – Івана Франка, Симона Петлюри автокефальними священиками в Одесі у другій половині 1920-х років. У багатьох допитах свідків і підслідних особливо вивчалася причетність до поминання українського лідера УНР С. Петлюри. Шляхом перехресного аналізу свідчень різних фігурантів справи, нами виявлена певна несуголосність спогадів, яка пояснюється різними причинами, серед яких природне самозбереження брало верх. Людина перед обличчям слідчого, часто через застосування побиття й тортур (про що свідчить С. Зубков) зазвичай приховувала правду, аби не бути звинуваченим і, відповідно, не попасти під репресії.

Панахиди по загиблим проводились священиком єдиної церкви УАПЦ в Одесі о. Федором Деньгою³², що підтверджується протоколом

³² Михайлуца М.І. Православна церква на півдні України... С. 88–89; 358.

допиту панотця³³. Так, 28 травня 1926 р, за ініціативи членів громади проводилася панахида по І. Франкові, присвячена десятій річниці його смерті. Саме дійство проводив настоятель церкви о. Федір за участі ієромонаха Микити Кожина і диякона Руденка Олексія. Однак священик Ф. Деньга категорично відкидав обвинувачення у тому, що одночасно поминали й С. Петлюру. Він пояснював це тим, що ніхто не подавав т. зв. пам'ятки про поминання убитого у Парижі Симона Петлюри. Okрім того, існує й інше церковне правило-звичай: під час таких урочистих спеціальних панаходи по окремим особам, інших імен не поминають. Отець Федір наполягав, що під час поминання такої фрази: «життя своє поклавши за народ український» ніхто не вимовляв. Щодо панаходи на братській могилі по вбитим у 1918 р. гайдамакам, які поховані на 2-му кладовищі, священик зазначив, що «такі панаходи здійснювалися під час першої неділі після Великодня щороку», але сам священик в них участі брати не міг, оскільки проводив аналогічні молебні на найближчому від свого Входо-Єрусалимського храму цвінтари на 2-й Заставі. Ще до організації Покрівської автокефальної общини здійснював панаходи ієромонах Кожин, а згодом причт Покровського собору, який почав функціонувати з 1927 р. як церква УАПЦ. Усі панаходи здійснювалися урочисто, за участі хору і всього причту.

Священик Покровського собору УАПЦ Кузьминський Артамон Климентович, який служив панотцем з 1927 р. в храмі Покрівської общини, також стверджував на допиті 14 вересня 1929 р., що «panахиди на братській могилі на 2-му кла-

довищі проводилися кожного року, їх проводив і в 1928, і в 1929 рр. Юрій Жевченко, вони відбувалися не по вбитим і похованім у братській могилі, а носили характер загальної панаходи по всім похованням на кладовищі, ніяких промов і проповідей і покладань квітів ніхто не здійснював...»³⁴.

Особливо активізувалася робота з приїздом до Одеси у 1927 р. на єпископську кафедру Юрія Жевченка*. Архієпископ неодноразово виїжджав у справах церковних до Миколаєва, спілкувався з активними прихильниками автокефального руху на Миколаївщині, зокрема зі священиками о. Андрієм Гуком**, о. Пилипом Татарко та іншими, тричі проводив богослужіння в кафедральному соборі. Виступаючи з проповідями, завжди наполягав на тому, що через Церкву можна визволити народ, «визволяючи українську церкву від впливу церкви слов'янської – визволяєш українців від русифікації»³⁵.

З протоколів допиту заарештованих автокефалістів стає зрозумілим, що під час спецоперації, проведеної на Полтавщині у вересні 1929 р. начальником Полтавського окрвідділу ДПУ Бржезовським, було надіслано до Одеського окрвідділу ДПУ копії свідчень³⁶ про діяльність архієпископа Юрія на Лівобережній Україні: Кононенка Григорія 20 вересня 1929 р. автокефального священика с. Федунки Шишацького району Полтавського округу, який 1925 р. ніби приєднався до УАПЦ «під впливом єпископа Юрія (Жевченка) та священика Кротевича». Саме вони вважали, що «українська церква повинна мати кругом себе українську людність».

³³ Справа по звинуваченню громадянина Жевченко Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 49–50.

³⁴ Справа по звинуваченню громадянина Жевченко Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 51.

* Про діяльність архієпископа Юрія (Георгія) Жевченка нами опубліковано статті окремо в наукових збірках і журналах в Одесі (2018) і Полтаві (2019).

** Гук Андрій, активний діяч автокефального руху на Миколаївщині, був учасником і уповноваженим Всеукраїнських соборів УАПЦ, підтримував тісні стосунки з В. Липківським, єпископом Марком Грушевським.

³⁵ Витяг з допиту Пилипа Леонтійовича Татарко. 9 жовтня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8496, арк. 60.

³⁶ Справа по звинуваченню громадянина Жевченко Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 53.

А диякон Воскресенського собору м. Полтави УАПЦ Василь Васюк зазначив на допиті 17 бересня того ж року, що «єпископ Жевченко і священик Таран <...> влаштовували бесіди, на яких намагалися підняти національну свідомість віруючих, шляхом розповідей про національний визвольний рух українців і таке інше».

Активне листування, перехресні пересилки копій протоколів допитів автокефалістів на Полтавщині і на Одещині, свідчать про активну комплексну розробку органами ДПУ з метою загальнореспубліканського удару по УАПЦ. Проплання начальника Одеського окрівдділу ДПУ до Полтавського окрівдділу ДПУ дають змогу зrozуміти механіку розробки та фабрикації справ щодо автокефалістів. Свідчення, вибиті з уже зарештованих і обвинувачених «у підготовці збройного повстання проти радянської влади під пропором боротьби за Українську народну республіку» священика с. Жуковки Машівського району Полтавського округу Федора Стрижака та голови автокефальної ради цього ж села Юхима Ведюка³⁷. У протоколі допиту священика Ф. Стрижака від 6 листопада 1929 р. архієпископ Юрій Жевченко і священик Таран постають «як люди глибоко віддані самостійній Україні, які готові надихнути народ для повстання проти радянської влади. Жевченко у своїх промовах натякав на необхідності організації повстання». Із цього Ведюка робив важливий висновок, що «небхідно виховувати і підготовлювати народ до

розуміння подібних закликів боротьби за незалежність України». За його словами Ю. Жевченко наголошував: «треба кріпко триматись, щоб бути готовими до визволення України з під московського правительства, то може дождемося, що будемо самі собою управліти»³⁸.

Після арешту і розправи над архієпископом Юрієм Жевченком у 1929 р. на одеську кафедру УАПЦ було направлено Юхима Калішевського*, який перебував при церковних справах до свого арешту у 1931 р.

Підводячи підсумок нашому дослідженню, зазначимо, що Українська церква на півдні України виплекана в горнілі Української революції 1917-1921 рр. та у жорсткому протистоянні з різними церковними течіями, ідеологічними й політичними інституціями. Невеликі за числом осередки українства в Одесі, позиціонували себе як значні й безпосередні учасники процесу становлення Української державності і її Церкви. Навіть в умовах ідеологічного протистояння, атеїстичного розгулу, довготривалого цькування й терору репресивними методами з боку більшовицького режиму українські автокефальні парafii, їхні пастирі боролись і вистояли, хоча її ціною особистих жертв, відтак підготувавши підґрунтя для воскресіння через століття Православної Церкви України. Сьогодні, доляючи традиційні стереотипи минулого, маємо усвідомлювати усю значущість і, водночас, відповіальність за історичне сьогодення.

References

Bukharieva, I. V., Danylenko V. M., Okipniuk V. M., & Prelovs'ka I. M. (2011), *Represovani diiachi Ukrains'koi Avtokefal'noi Pravoslavnoi Tserkvy (1921–1939) : biografichnyj dovidnyk*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Vintskovs'kyj, T. (2016). Pokhorony iak instrument istorychnoi naratsii (na prykladi revoliutsijnoi Odesy hrudnia 1917 roku). *Pivdennyj-Zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznachyj naukovyj al'manakh*, 21, 117–126. [in Ukrainian].

³⁷ Справа по звинуваченню громадянина Жевченко Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 75.

³⁸ Справа по звинуваченню громадянина Жевченко Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 76–77.

* Юхим Калішевський (1893–1937) - єпископ УАПЦ. Закінчив духовну семінарію (1913), історико-філологічний факультет у Варшаві (1917). Висвячений у єпископа Звенигородського (1922), був єпископом Черкаським і Єписаветградським УАПЦ (1923–1929). Єпископ Одеський УАПЦ (1929–1930). Перебував під арештом кілька місяців 1930 р. в Одесі, а з осені 1933 р., після зренчення сану й каяття, перебрався до Білої Церкви, де працював бухгалтером. Влітку 1937 р. ув'язнений Київським обласним управлінням НКВС і зауждений за колективною справою священників до розстрілу.

- Vintskovs'kyj, T. (2017). Pokhorony iak instrument istorychnoi naratsii (na prykladi revoliutsijnoi Odesy hrudnia 1918 roku) // *Pivdennyj-Zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznachyj naukovyy al'manakh*, 22, 97–108. [in Ukrainian].
- Dianova, N. M. (2012). *Vnesok vyschoho pravoslavnoho dukhovenstva Pivdennoi Ukrayny u rozvytok istorychnoi nauky i osvity (kinets' XVIII – pochatku XX st.)*. Odesa: Feniks. [in Ukrainian].
- Yefimova, H. I., Ivanova, T. M., & Kamienieva, Ye. O. (Comps.). (2015). Zavzhdy persha. 1864–2005. Himnaziia № 1 m. Odesy im. A. P. Bystrinoi na tli istorii narodnoi osvity Pivdennoho rehionu. Odesa: Astroprynt. [in Ukrainian].
- Zinchenko, A. (2016). Kyrylo-Metodiivs'ke bratstvo 1918–1920 rr. v ukraїns'komu tserkovnomu russi. *Ukrainoznavstvo*, 4 (61), 97–102. [in Ukrainian].
- Mykhajlutsa, M. I. (2008). *Pravoslavna tserkva na Pivdni Ukrayny v roky Druhoi svitovoї vijny (1939–1945)*. Odesa: "VMV". [in Ukrainian].
- Mykhajlutsa, M. I. (2017). Yurij (Heorhij) Zhevchenko u kul'turno-relihiynomu zhytti periodu ukraїns'koi revoliutsii // *Intelektual'na istoria ta dukhovna spadschyna Ukrayny XIX st.* (O. A. Bachyns'ka, Ed.). 141–148. [in Ukrainian].
- Muzychko, O. (2011, lypen' 11). *Ukrains'ki relihiyno-tserkovni tradytsii Odesy. Den'*. [in Ukrainian].
- Muzychko, O. (2018). Sviashchenyky iak providnyky dukhovnosti ta patriotyzmu u Pivdennij Ukrayni. In V. H. Kushnir (Ed.) *Vidkryj dlia sebe Ukraynu*. (Vol. 1, pp. 169–186). Kyiv: "Ukrains'kyj priorytet". [in Ukrainian].
- Koval'chuk, L. V. & Razumov, H. O. (Comps.). (1997). *Odes'kyj martyrolohh: dani pro represovanykh Odesy i Odes'koi oblasti za roky radians'koi vlady* (Vol. 1). Odesa: OKFA. [in Ukrainian].
- Paschenko, V. O. (1993). *Derzhava i pravoslav'ia v Ukrayni: 20–30-ti roky XX st.* Kyiv: NANU. [in Ukrainian].
- Savchenko, V.A. (2012). *Neoficial'naya Odessa e'poxi ne'pa (mart 1921–sentyabr' 1929)*. Moskva : ROSSPE'N. [in Russian].
- Vintskovs'kyj, T. (Compst.). (2017). *Ukrains'ki huberns'ki zizdy v Odesi u 1917 rotsi: dokumenty i materialy*. Odesa: Bondarenko M. O. [in Ukrainian].